

Laj mě, lhu-li

Knižní a mluvené jazykové prvky v *Babičce*

VĚRA SCHMIEDTOVÁ

Úvod

Existují kulturní výtvořy, které řadíme do tzv. „zlatého fondu“. Na tomto hodnocení se podílí nejen škola, ale i národní povědomí. Každý národ má svůj „kulturní balíček“, který často obsahuje jen jména a názvy děl, jejichž obsah děti a později dospělí často vůbec neznají, dokážou citovat jen jednotlivé věty, z hudebních skladeb jen některé melodie. K těmto fenoménům patří i *Babička* Boženy Němcové. K názoru, že *Babička* je skutečný klenot, docházíme často až v dospělosti. Ve škole nejsme dost zralí, abychom ji ocenili. Dnes Magdalena Novotná, tedy hlavní postava knihy *Babička*, představuje pro Čechy prototypickou babičku s pouze kladnými konotacemi.

Co se ale podílí na hodnotě této knihy? Proč je pro nás *Babička* stále živá? Co v ní Němcová vyjádřila a co z ní se aktualizuje právě dnes?

Kniha *Babička* pro nás zosobňuje: lidskou blízkost a intimní vztah k prostředí, tedy neanonymnost, životní řád, čestnost, lásku, vzájemnou úctu, pokoru a víru. Všechno jsou to kvality, které lidská osobnost v životě hledá, potřebuje a často nenalézá.

Na výše vznesené otázky nenajdeme odpověď jazykovým rozbořem. Ale na některé možná přeci jen ano. Položme si tedy ještě jednu otázku. Lze současnou hodnotu *Babičky* odvodit i z jazyka, kterým je napsaná?

Vymezení problematiky

V příspěvku budeme uvažovat o následujících tématech:

A. Které gramatické a lexikální prostředky způsobují, že jazyk *Babičky* pocítujeme jako archaicky zabarvený? Budeme pracovat s hláskovými, lexikálními a morfologickými rysy.

B. Do jaké míry je jazyk *Babičky* archaický a do jaké míry je současný? Nebudeme schopni dát odpověď na základě celkové frekvence, všimneme si jen některých rysů.

C. Uvedeme tvary slov, které se liší od dnešní lexikalizované podoby. Čtenář jim rozumí, ale neshodují se s jeho dnešním územ. Tím dochází k jakémusi přibližnému vnímání jazyka, které někdy může mít na čtenáře kladný estetický účinek.

D. Budeme zkoumat i jazykové vyjádření některých hodnot, které jsou vyjmenované výše.

Jazykový rozbor

Příznakové rysy jazyka *Babičky*, které zkoumáme, budeme vždy porovnávat na základě konkurenčních prostředků současného jazyka. V některých případech Němcová dává přednost z dnešního hlediska variantě knižní, v některých variantě mluvené. Někdy volí variantu neutrální. V některých případech používá varianty všechny. Jejich poměr bývá různý. Pokud budeme zkoumat úzus současného jazyka, budeme používat korpus SYN2000.¹

V jazyce *Babičky* najdeme i stopy místního východočeského nářečí, které se dnes v této oblasti realizuje jako východočeská varianta obecné češtiny. V knize jsou i jazykové prvky zcela vymizelé. Pokusíme se naznačit tendence, které v jazyce *Babičky* pozorujeme, není však v našich silách na vymezeném prostoru zachytit vše. Protože musíme často vyhledávat své příklady „ručně“, ne tedy automaticky, chceme se zde omluvit za případná přehlédnutí

1] Český národní korpus je název projektu, který zahrnuje kromě jiných složek i SYN2000 – 100 milionový reprezentativní korpus, který je sestaven z textů současného psaného jazyka. Je v něm zařazeno 15 % imaginativních textů, 60 % publicistiky, 25 % odborných textů. Byl uveřejněn v roce 2000. Všechny texty jsou zpracovány tak, že je možné s nimi pracovat pomocí manažeru. Texty jsou anotované, což znamená, že každý text má vloženu hlavičku, ve které jsou následující informace – jméno autora a překladatele, název nakladatelství, místo vydání, rok, žánr, typ textu, medium, pohlaví autora a překladatele, jazyk zdrojového textu. SYN2000 je lematizovaný. Na základě korpusu SYN2000 byl sestaven frekvenční slovník. Korpus slouží a bude sloužit jako materiál k různým vědeckým účelům. Více se o projektu Českého národního korpusu můžete dozvědět na webové stránce ucnk.ff.cuni.cz.

nebo nepřesnosti. Protože elektronický text *Babičky* není lemmatizovaný, pracujeme jen se slovními tvary.

Lexikon

Frazeologie a slovní spojení²

Pokud bychom citovali následující spojení nebo věty, myslím si, že velká většina Čechů by poznala, odkud citujeme.

- *Šťastná to žena.* (2×)
- *Dobrá hospodyňka má pro pírkou přes plot skočit.* (1×)

a) Následující přísloví a frazémy, které jsou použity v *Babičce*, jsou obecně známé a živé:

- *Kdo se nesrovná s chlebem, nesrovnává se s lidmi.*
- *že by vymámil od jalové krávy týle* (tvar týle je nářeční, dnes již zastaralý)
- *Šla, kudy ji oči vedly.*
- *Není na světě člověk ten, aby se zachoval lidem všem.*
- *Čiň čertu dobře, peklem se ti odslouží.*
- *děti seděly jako pěny*
- *chytrý jako liška*
- *urostlý jako panna*
- *bývala u nebožky mámy pečena vařena*
- *když Pánbůh dopustí, i motyka spustí*
- *koho Pánbůh miluje, křížkem ho navštěvuje*
- *mít kachní žaludky*
- *chytal lelky*
- *těšínská jablka*
- *krev není voda*
- *od hlavy do paty*
- *dát pokoj*

2] Neklademe si za cíl zachytit všechny frazémy.

- *bílé vlasy jako sníh*
- *je to ferina*
- *nevymáchaná huba*

b) Jsou zde ale i přísloví a jiné frazémy, které jako celek zastaraly:

- *Lenoch je darmo drahý.*
- *Po kterých peklích lítá zase!*
- *I ono je někdy lépe mluvit s císařem nežli s písařem a dobré slovo najde dobrého místa*
- *trpělivému všecko na dobré vyjde*
- *Pinka linka, pinka linka, uletěla Pánubohu do okýnka.*
- *není kapličky, aby nebylo jednou do roka kázáníčko*
- *Kdo časně vstává, tomu Pánbůh dává.*
- *slyšet za devátou stěnou*

V ukázkách jsou použity některé knižní tvary, které neodpovídají mluvenosti frazeologie, kde je její doména.

c) Najdeme zde i spojení, která charakterizují jednotlivé postavy. Slova charakteristická pro mluvu babičky jsou například:

- *copak/co/což je to (všecko) platno*
- *nic platno*

Toto spojení je v knize celkem 23×, ale ne vždy ho používá babička.

Pan otec používá frazémy:

- *proti gustu žádný dišputát (2×) nebo proti gustu žádný dišputát (2×)*
- *kam pěnkava nosem sedá*
- *sak na ryby, pytel na raky*
- *I totě kůže prolhaná! To je kůže! můžeme slyšet od babičky nebo pana Beyera.*

Konkurence u variant drobku/drobtu

Babička: – Drobty patří ohníčku. drobty (5×) drobky (0×)
 SYN2000 drobty (80×) drobky (74×)

Srovnání ukazuje, že současný jazyk v užívání obou variant kolísá. Němcová dává přednost jedné z nich. Právě tuto konkurenci budeme moci sledovat i v následujících analýzách.

V *Babičce* je velké množství frazémů a slovních spojení. To ukazuje na mluvenost jazyka *Babičky*, což budeme dokumentovat i na následujících příkladech.

Jednoslovná pojmenování

Jak jsme již napsali výše, budeme zkoumat jazyk *Babičky* z následujících hledisek:

- a) Prvky, které jsou v současném jazyce konkurenční, ale Němcová dává přednost těm, které jsou knižní. Ukážeme si to na některých jednotlivých tvarech. Tučně jsou zvýrazněné tvary s větší frekvencí.

Tabulka 1		
<i>Babička</i>	srdéčko (3×) srdíčko (0×)	<i>Babička</i> rozmyslila (3×) rozmyslela (0×)
SYN	srdéčko (52×) srdíčko (289×)	SYN rozmyslila (10×) rozmyslela (80×)
<i>Babička</i>	napovědít (1×) napovědět (0×)	<i>Babička</i> vlézt (1×) vlízt (0×)
SYN	napovědít (0×) napovědět (129×)	*SYN vlézt (101×) vlízt (12×)
<i>Babička</i>	vypovědít (6×) vypovědět (0×)	<i>Babička</i> myslit (52×) myslet (5×)
SYN	vypovědít (1×) vypovědět (353×)	SYN myslet (3182×) myslit (250×)
<i>Babička</i>	dovědít (1×) dovědět (1×)	<i>Babička</i> převléknout (1×) převlíknout (0×)
SYN	dovědít (0×) dovědět (259×)	*SYN převléknout (86×) převlíknout (7×)
<i>Babička</i>	povědít (8×) povědět (0×)	<i>Babička</i> svlékat (2×) svlíkat (0×)
SYN	povědít (6×) povědět (353×)	*SYN svlékat (105×) svlíkat (8×)
<i>Babička</i>	myšlénka (11×) myšlenka (0×)	
SYN	myšlénka (85×) myšlenka (22935×)	

* Je potřeba upozornit na to, že SYN2000 je vytvořen ze současných psaných textů, takže v některých případech odráží psanost a knižnost, mluvenost v něm není dostatečně reprezentativně zastoupena. Hvězdička u zkratky SYN vždy znamená tuto poznámku.

Tuto tendenci ke knižnosti můžeme ukázat i na následujícím příkladu. Vezmeme synonymickou řadu, ve které se jednotlivá slova liší mírou formálnosti. Jsou seřazena podle této míry od nejformálnějšího až k neutrálnímu a k hovorovému, tak jak nám to zachycuje i frekvence v SYN2000. Vidíme, že Němcová volí v tomto případě pojmenování knižní.

<i>Tabulka 2</i>	<i>Babička</i>	SYN
přisvědčit	16 ×	361×
přítakat	0×	4816 ×
přikývnout	5×	1704×

I u následující řady vidíme, že vítězí právě nejknižnější tvar:

<i>Tabulka 3</i>	<i>Babička</i>	SYN
zajisté	10 ×	1073×
určitě	3×	11488×
jistě	4×	14802 ×

Následující případ nám ukazuje sémantický posun v daném slově:

<i>Tabulka 4</i>	
<i>Babička</i>	častovat někoho (2×) – jídlem a pitím
SYN	častovat někoho (195×) – zahrnovat nadávkami, nebo poznámkami

Zastaralé hláskové varianty

<i>Tabulka 5</i>	
<i>Babička</i>	květoucí (4×) kvetoucí (1×)
SYN	květoucí (1×) kvetoucí (374×)

<i>Tabulka 6</i>	
<i>Babička</i>	halěř (2×) halíř (0×)
SYN	* halěř (1108) halíř (120×)

b) Prvky, které jsou v současném jazyce konkurenční, ale Němcová dává přednost těm, které jsou i dnes živé.

Jednotlivé tvary:

<i>Tabulka 8</i>	
<i>Babička</i>	mha (1×) mlha (2×)
SYN	mha (171×) mlha (718×)

<i>Tabulka 9</i>			
<i>Babička</i>	musit (0×) muset (83×)	<i>Babička</i>	vylije (1×), vylévá (0×), nalévá (0×)
SYN	musit (111×) muset (11078×)		vyleje (0×) vylívá (1×), nalívat (4×)
**Babička	bere (2×) béře (1×)	SYN	vylije (35×), vylévá (52×), nalévá (72×)
SYN	bere (2773×) béře (23×)		vyleje (24×), vylívá (1×), nalívat (5×)
<i>Babička</i>	vylízá (1×), vylízají (1×), nevylízali (1×) vylézá (0×), vylézají (0×), nevylézali (0×)	<i>Babička</i>	přijmul(a) (2×), přijal(a) (4×)
*SYN	vylízá (0×), vylízají (0×), nevylízali (0×) vylézá (54×), vylézají (64×), nevylézali (2×)	SYN	přijmula (7×), přijala (8267×)
<i>Babička</i>	prohlédnout (0×) prohlídnout (1×)	<i>Babička</i>	nahlédnout (1×), nahlídnout (5×)
*SYN	prohlédnout (1601×) prohlídnout (41×)	*SYN	nahlédnout (811×), nahlídnout (4×)

** Němcová užívá oba tvary, zvítězil ale ten mluvený.

- c) Prvky, které převzala Němcová ze severovýchodočeského nářečí – dnes už v běžně mluveném jazyce neexistující:

bandory, dolané (obyvatelé údolí), **hůra** (půda), **chasa, lík** (lék), **pivovár, prál** (řekl), **Talián, týle, žbán**

V následujícím příkladě si konkurují tvar nářeční a tvary současné.

<i>Tabulka 10</i>	
<i>Babička</i>	dvěře (19×)
SYN	dvěře (107×) dveře (9282×)

- d) Prvky, které převzala Němcová ze severovýchodočeského nářečí a dnes jsou živou součástí tamější varianty obecné češtiny:

Flastry, flaši vína, flinta, fouňa, sednice, piksla

Nehrdlouhejte!“ hrozila *babička* (nelžete)

Včera jsem se té **pozitůře** celý den smála

být svědkyní jejich **hrudování se** (koulování)

brodíc se po **kůtka** vodou

navečír

- e) Slova, která jsou dnes lexikalizovaná v poněkud pozměněné hláskové podobě:

botka, diktando (diktát), *nebude-li mít budoucně před vámi pokoj, cválem, nějací darmotlachové, babička doložila, přikývla babička na dosvědčenou, dotěravý* (dotěrný), *dubové dřevce, dvořenín, flašinetl, hoření* (město), *chutiplným okem, chvoj, chybila, japonského porcelánu, jechá* (jede), **kaplice** (kaple), **kněh** (knih), **kroj** (šaty obecně), **kropenička** (kropenka), **kříček** jalovce (keříček), **kučeraté vlasy, kůzelem, kvítečko, laštovičky, ledabylo, lichotný, mostek, možnou** (zámožnou), **mrav** (chování), **mrzet se, myšlénkami, nádry**, *dobrého napití, navštěvovatelka, nebezpečenství, s nedověřivým, nic nespomáhá, nohoum, nosidla* (nosítka), **odvětuje, okamžení, okažte**, *chlapci si okytili klobouky, omšený pařez, dát psům pamětného, paděrkovala* trávniče, **písmenky** (písmenka), **plazí jazyk, poběhneme** k němu, **pohovoření, pochodky** (pochůzky), **pojezte, pokléskům, pomlčení, posedují** na zem, **poshovte**, *milostslečno, pošeptávat, potajmo, považovalit, povrtáním hlavy, pozdravení* (pozdrav), *že mu dá tolik poživy, kolik unese, pupy* (pupeny), **prostosrdečná** *babička, přástevnice, přičtla*, *měla koření přihotově, když jsem dobře přihlídl* (pohlédl), *německé příjmení, přinešená, přívětlivá, přivolit* (souhlasit), **roztrhováním**, *přivoněvši si k růžince, sírky, tu ji vstoupily slze do očí, smutkový oděv* (smuteční), *hranice spadovala* (spadala), **spat, spomůže, srozumí** (dorozumí), **stebel, stíží** (stěží), **ška-**

redohledý, tchýně, zlatými třísněmi, tuten, účastenství, ubírat se, pojezte, čeho Pánbůh udělil, štědré uhoštění, sedí jako úkropek (SYN jen oukropek), když zvíře ...chytáním uplašíte, ustrašit, ukrotit, usmání, večír, vlašovice, vraskatělé, vráskovité tváři, všecek, plátno a vinutí je základ vybytí (výbavy), vypovědít, výsluhu, vyšlehejte mu žehavkama (kopřivami), po několika výtočkách, vzkázání, začasté, zahrňovala se, zalíbení, průvod záležející z velkého množství lidu, tvář zasmutila, Tomeš zbraňoval, on mě zrážel (zrazoval), zvlčený, žáden

f) Prvky, které z jazyka vymizely či jsou pocitovány jako zastaralé:

aksamitová čepička, atlasová botka, bankausér, bankocetle, já hned čul, činovaný, dával na ni starý dantes, dračka, dobrobyt Kudrnovic rodiny (blahobyt), družba, dykytyl (kabátek), fěrtoch, všelijakých heblat narovnáno, hnětanka, hotují se porazit, inu, kacafírek, kamizola, kamizolka, bílé kamrtuchové šaty, kanduš, mezulánka naháčové barvy, mošinka, tu bych namoutěkuši, nastojte, nešť si, panímáma, písmař, plachetka, poslinka, šikovatel, tlampač, tovaryš, rekrutýrka, to byl člověk vytřelého rozumu (bystrý, vtipný), lablíkem, vaječníky nejsou tuze kalé, vakace, vřetánka, rmutné vlny pomalu plynuly, sesle, státue, troudník, pes zaškěkl, cvikel

Morfologie

a) Prvky, které jsou v současném jazyce konkurenční, ale Němcová dává přednost těm, které jsou dnes knižní:

genitiv záporový – např. *kdyby ničehož nepožila; kdyby jí nebylo, nebylo by ničeho; tedy se ničeho nedověděli; aby ani koutečku nezůstalo nevysmejčeného; Což tu není v městečku lekárny? nemá tam kouska peřin*

genetiv partitivní např. *dát psům pamětného; jakého to očekávání, jakého radování*

přechodníky (Příloha č. 1) – celková frekvence 550 tvarů,

jmenný tvar (Příloha č. 2) – celková frekvence 398 tvarů

preferenční částice -li (Příloha č. 3) – celková frekvence 99 tvarů

Onkání – např. *Když se Adelka ale tak zapomněla, že ukazováček pravé ruky do úst strčila, to ji babička kárala řkouc: „Styděla se, taková panna, že by si mohla už chleba krájet; já jí musím jednou na něj pepře nasypat.“*

Tvary infinitivu zakončené na -ti (viz tabulka 11). Ostatní infinitivy jsou zakončeny na -t. I toto je doklad na mluvenost jazyka Němcové, protože ještě akademický *Slovník spisovného jazyka českého* z druhé poloviny 20. století používá tvary na -ti.

Konkurence:

čísti	1	číst	1
dáti	1	dát	18
kolébati	1	–	
jeti	1	–	
kvěsti	1	–	
otloukati	1	otloukat	2
plýtvati	1	–	
přijeti	3	–	
spáti	1	spát	5
umýti	1	umýt	1
věděti	1	vědět	13
vyličovati	1	vyličovat	1
Cekem	14		

Jednotlivé tvary:

Babička **dni** (15×) dny (0×) dnové (0×)
 SYN dni (2154) **dny** (12700×) dnové(17)
Babička *Copak to Kudrnovic* **pekou** (1×) pečou (0×)
 SYN pekou (4×) **pečou** (96×)
Babička křídloma **tlukou** (1×) tlučou (0×)
 SYN tlukou (17×) **tlučou** (42×)
Babička zda neumru (1×) mezi vámi; umru (3×) umřu (0×)
 SYN umru (6×) umřu (222×)
Babička **mohu** (5×) můžu (0×)
(ne) mohou (8×) (ne) můžou (0×)

*SYN **mohu** (4633×) můžu (2017×)
 mohou (39577×) můžou (855×)
Babička sáhla místo **lání** (2×) do mošinky, lát (2×)
 láli (2×) lála (1×) lály (1×)
 vylála (1×), nelaju (1×)

- b) Prvky, které jsou v současném jazyce konkurenční, ale Němco-
 vá dává přednost těm, které jsou i dnes živé:

Babička **chytila** (1×) **chytila** (1×)
 SYN **chytila** (224×) **chytila** (239×)
Babička *ted' ale nad tím **plaču** (1×) Děti se...dívaly,*
 *proč **pláču** (1×)*
 SYN plaču (1×) **pláču** (40×)

Zakončení sloves v 1. osobě singuláru -uju -uji

Babička na **-uju** (19×) **-uji** (0×) např. děkuju (4×) vyřizuju (2×)
 miluju (2×) pozdravuju (3×)
 * SYN -uju (8366×) **-uji** (26678×)

Zakončení sloves v 3. osobě plurálu -ujou -ují:

Babička **-ujou** (19×) **-ují** (14×) např. nepotřebujou (2×)
 opravují (2×) vystupují (2×)
 *SYN -ujou (940×) **-ují** (193326×)

- c) Chybná snaha o spisovnost (hyperkorektnost)

S touto chybnou snahou se můžeme setkat i v současném jazyce. Pod tlakem dnes obecně české koncovky instrumentálu plurálu podstatných jmen -ama, -ema, -ima se mluvčí snaží o spisovné zakončení -ami, -emi, -imi i u těch slov, která v instrumentálu ve spisovném jazyce toto zakončení nemají. V *Babičce* můžeme nalézt tyto příklady: dlouhými **varhánkami**, mezi **prstami**, pod **prsami**, hotovými **věnečkami**, posměšnými **posunkami**, **místami** hluboké výmoly, **májemi** ...okráš-

lila, rozloučivše se ...s **rodičemi**, švestkami neb **jablkami**, hlavičky pod vodu strčí a **nožkami** nad vodou capají.

Dovolujeme si vyslovit domněnku, že Němcová měla ve své době – stejně jako současní mluvčí obecné češtiny – v úzu zakořeněnou jednotnou koncovku (-ama, -ema, -ima), a tedy chybně pospisovňuje.

d) Prvky, které převzala Němcová z nářečí – dnes se nevyskytují a pravděpodobně se ani v její době v severovýchodočeském nářečí nevyskytovaly:

Šímovic, Tichánkovic, Kudrnovic, Mikšovic, mlynářovic, Proškovic, rychtářovic, správčovic, Pilařovic, Vítkovic

Hláskosloví a tvarosloví nářeční (dnes obecněčeské)

a) Prvky, které převzala Němcová ze severovýchodněčeského nářečí a dnes jsou součástí tamější varianty obecné češtiny:

Změna ú>ou (tato přehláska postupně ustupuje):

*začínalo jí být **ouzko**, šla bez **ouzkosti**, ale sedlák nechtěl mít s **ouřady** nic co dělat, najisto byl k rozeznání kapitalista a řemeslník od **ouředníka**, **ouzkostně** dívala se na mračna*

V *Babičce* se celkově vyskytuje 143 slovních tvarů s ú na začátku, které se realizují spisovně, tedy s ú. Najdeme tam i spisovné tvary slov, které jsou uvedeny výše.

Změna é>í:

*Byla jsem **polívat** plátno, Babička hotova jsouc se **zalíváním**, Kristinko, pojďte **nalívat**, **slívání** olova, voda se ještě **nevyžívá**, **zalívat** kytky, **přilívá** též žlučí.*

Dnes se již v obecné češtině vyslovují s -ej- (polejvat, zalejvám, nalejvat, nevejvá, přilejvá).

Konkurenční tvary:

*šla babička do **chléva** (1×)*

*leda by se jim voda do **chlíva** (4×) dostala, poklizení*

*prázdných **chlívků** (6×)*

Ančka je **polévka** (1×) z mléka zakloktaná moukou a vejcem
jedli **polívku** (5×)

mlíko (1×) **mléko** (2×)

převlékla (2×) se babička ze svátečního šatu

Nevěsta se **převlíkla** (2×) do jiných šatů

Změna í, ý>ej:

vysmejčil jako pometlo celý dvorek; zvyklá jsouc na ustavičné šukání, mytí a **smejčení**; až budou vlny loďkou tvého života **smejkat**; V neděli míval vyleštěné boty do půl **lejte**; ten je **pěknej**; Počkej, Taliáne **taliánskej**; **Zavejskaly** si děti; Jak tuhle vidíte **strejčka**; To se **mejlíš**, stařenko; Ty krásné klobouky ...z **rejžové** slámy; husa ...zděšeně **kejhajíc**; vzal **bejkovec**; aby ani koutečku nezůstalo **nevysmejčeného**; chodil po **mlejnici**; přijdou **zejtra**

Konkurence:

To se **mejlíte**. (3×)

Mýlila (1×) jsem se, je to **mýlka** (1×)

Barla se chvilku **rozmejšlela** (1×)

rozmýšlela se (1×), má-li šlápnout na ty protkávané koberce.

nosejček (1×), **nosíček** (1×)

Instrumentál plurálu zakončený na -ama (všechny příklady se vyskytují jednou):

čepec s **portama**; **křídla**ma zatřepaly; mezi **matičkama**; vyšlehejte ho **žehavkama**; **jedlema**

Nominativ plurálu zakončený na -eme -em

-eme (45×) -em (16×) (z toho *budem* (8×), *pomůžem*, *přijdem* (5×), *vezmem*, *vyvedem*)

Oslovení, kde se užívá buď nominativ nebo vokativ:

Převažuje spisovné užití vokativu, ale najdeme i dnes běžný a v hovoru expandující nominativ:

Milá paní **kmotra**, nemějte žádnou starost; Máte pravdu pane **Beyer**

Záměna akuzativu za nominativ, rys východočeské varianty obecné češtiny:

*způsob vlézt za mámu, když máte **hosti** vítat?
vedla **hosti** do zahradního domečku
nechci však, abyste **hosti** zanedbali*

Přídavná jména tvrdá a jejich shoda v nominativu plurálu, kde se dnes v obecné češtině používá jednotná koncovka -y:

*Kuřátka jsou **ochočeny**
ozvaly se děvčata*

Nominativ plurálu sloves, kde je spisovná koncovka -eme je zaměňována za -em:

Konkurence:

namažeme (1×), **namažem** (1×)

Jednotlivé tvary:

*a uhřátí **nepíte**, **ňáké** (2×), **ňákou** (1×)*

V době vzniku *Babičky* byl stav severovýchodočeského nářečí jiný, než je stav dnešní, kdy je používána pro běžnou komunikaci obecná čeština s přetrvávajícími zbytkovými rysy původního nářečí (Dejmek 1987). Můžeme předpokládat i to, že na jazykový úzus Němcové měla vliv i jiná nářečí z míst, kde během své dospělosti pobývala. Například rysy západočeské.

Hodnoty a jazyk

Zkoumali jsme i spojitelnost slov. S pomocí programu KfNgram jsme vytvořili bigramy z celé *Babičky*, to znamená, že nám program vypsal všechny dvojice slov. Z tohoto seznamu jsme vybrali jen ta smysluplná. Vyšlo najevo, že v *Babičce* převládá mluvený styl. Vyskytuje se zde obrovské množství verb dicendi. Je použito v různém frekvenčním zastoupení 64 lemmat (viz Příloha 4).

Další věc, která upoutala naši pozornost, je skoro důsledné oslovení postav se slovem pan/paní – *pan otec* (74×), *paní*

kněžna (68×), pan myslivec (35×), pan Beyer (32×), pan Prošek (41×), pan učitel (16×), paní myslivcová (21×), pan mlynář (9×), paní mlynářka (6×), paní myslivcová (5×), paní správcová (4×), paní Terežka (4×), milostivá paní (41×), pan správce (7×). Spojení jména se slovem pan a paní je v češtině výrazem vzájemné úcty, zdvořilosti a ohleduplnosti.

Víra je v *Babičce* vyjadřována častými slovními spojeními: *bože, pánbůhví, spánembohem, s Pánembohem, zaplaťpánbůh, poručit Pánubohu, propánakrále, bůhví, bůhvikam, pochválen buď Ježíš Kristus!, Ježíš Maria!, Dej Panbůh dobrý den!, Zaplať Panbůh!, děkuju Hospodinu, děkujou Pánubohu, Pánbůh požehnej!, Pánbůh mu dej věčnou slávu!, to jen Pánbůh ví, dá-li nám Pánbůh zdraví, dej mu Pánbůh nebe, Pánbůh s námi a zlý pryč!, Dej vám Pánbůh mnoho štěstí!, Dejž to Pánbůh!, Pánbůh mu to zaplať!, Pozdrav Pánbůh!, Dej Pánbůh dobré jitro!, No, potěš je Pánbůh, Pomáhej Pánbůh, Madlenko!, Panna Maria, Dorota Panna, svatého Jana Křtitele, svatého Jana Nepomuckého, svatý Martin, svatý Mikuláš, svěcená voda, požehnání, (klokočový) růženec, klekat, modlit se...*

Mluvenost můžeme ukázat i na následujících kontracích, které jsou i dnes znakem mluveného jazyka: *abys, bodejť, cos, což, čehož, bys, bylať, dejžto, jakás, jakéhos, jakýs, jáť, kams, kdes, kdybys, nač, tys, třebas, ses, sis, uhodlas, žes, Dobřes udělala, žes přišla domů s těmi dětmi, zdrávas vyřizovala, Položilas na ta slova důraz.*

V *Babičce* se také vyskytuje velké množství částic, jejichž užití také ukazuje na mluvenost: *ač, ačtě, baže, bodejť, bodejž, fi, inu, hečte, hlehle, jdižiž, kýž (bych), leč, medle, namoutěvěru, pranic, tož, dále neobvyklých tvarů příslovci ap.: hnedle, hnedlinko, jakkoli, leckdes, ledabylo, maně, najisto, nápadno, odkudž, posud, spomožino, třebas, tuze, zdali.*

Jestliže lidé spolu mluví, nevázne mezi nimi komunikace. Člověk se ujišťuje o svém místě v dané společnosti. Pokud se osoby oslovují podle pravidel zdvořilosti, vládne mezi nimi vzájemná úcta. To vše nám dokumentují příklady mluvenosti v *Babičce*.

Trocha frekvence

Celkově má *Babička* 72 900 slovních tvarů. Do první stovky se umístila tato plnovýznamová slova (do přehledu nejsou zařazena zájmena):

podstatná jména	slovesa
babička 549	jsem 411
děti 271	byla 283
paní 261	byl 268
pan 221	byly 94
kněžna 130	bylo 237 nebylo 80
Barunka 108	není 113
člověk 106	jsme 107
otec 102	měla 99
den 102	řekla 99
babičko 98	šla 80
pánbůh 95	měl 80

V prvním stu nejfrekventovanějších slovních tvarů převažují slova neplnovýznamová, jak je u frekvence běžné. Na těchto prvních nejfrekventovanějších stech slov je využito 30 183 výskytů z celkové frekvence 72 900 slovních tvarů, tedy takřka celá polovina. Ani jeden tvar v první stovce není příznakový, jsou to tedy slova neutrální. Příznaková slova mají většinou frekvenci tři, dva nebo jen jeden výskyt. Slovesa, která se zde vyskytují, jsou z hlediska přítomného a minulého času v poměru 631× přítomný čas a 1320× minulý čas. Protože se v *Babičce* jedná o silné zastoupení mluvenosti, která zde neužívá přímou řeč autorky, ale objektivní vyprávění, je tento poměr logický. Němcová totiž v *Babičce* vzpomíná.

Zajímavé je srovnat celkovou frekvenci tvarů přechodníků, jmenných tvarů přídavných jmen a částice -li, které reprezentují knižnost. Celkem tvoří 1047 frekvenčních tvarů. To je přibližně 1,437 % celé frekvence *Babičky*.

Závěr

K mluvenosti odkazuje mnoho rysů – velké množství frazeologie, lexikální volby, volba mluvených morfologických tvarů i hláskových variant. Na vysokou míru mluvenosti ukazuje i užití dnes obecněčeských tvarů v jazyce *Babičky*. Současně, podle analýzy jednotlivých tvarů, je tato mluvenost v konkurenci s dnes již vypjatou knižností. Viz výše uvedená analýza.

Zajímavou roli tu hraje slovní zásoba, která se mírně odlišuje od dnešní lexikalizované podoby daných slov. V době vzniku *Babičky* potencialita jazyka tyto tvary připouštěla. Dnešní úzus se liší. Tyto tvary dodávají *Babičce* estetický přídech jinakosti, mlhavosti, nepřesnosti. Většinou jsou čtenáři upozorňováni na slova zastaralá, která se v knize také vyskytují. U nich potřebujeme vysvětlení, překlad, už jim nerozumíme.

Jazyk *Babičky* je stále živý nejen díky přítomnosti velkého množství rysů mluveného jazyka, ale i díky přítomnosti neutrální vrstvy jazyka, jak nám ukazuje nahlédnutí do celkové frekvence. V této práci jsme se zabývali prvky příznakovými, to znamená jazykovými prvky knižními, nářečními, obecněčeskými, mluvenými, ale i slovy dnes neuzuálními a slovy zastaralými. Jazyk se obohacuje prostřednictvím mluveného jazyka a autor, který dobře mluvený jazyk zná a umí ho používat, má naději, že jeho jazyk zůstane živý a srozumitelný i pro následující generace.

Musíme ale konstatovat i velkou jazykovou rozkolísanost. Většina rysů se vyskytuje nejednotně, můžeme sledovat smíšený výskyt knižních i mluvených rysů. Podíl dnes knižního jazyka není zanedbatelný. V příloze č. 5 ukazujeme další slova, která si co do stylového rozvrstvení konkurují. Přesto i tento seznam ukazuje, že podíl mluvených variant je poměrně vysoký. V některých případech si obě varianty frekvenčně konkurují.

Snažili jsme se odpovědět i na otázku, podílí-li se jazyk *Babičky* na vytváření hodnot, které pro nás dnes *Babička* představuje. Podmíněně snad lze říct, že ano. Uměli bychom odpovědět na otázku, jakými jazykovými prostředky se buduje lidská blízkost a intimní vztah k prostředí, tedy neanonymnost, láska, vzájemná úcta, pokora, víra.

Náš příspěvek má podtitul Laj mě, lhu–li. Není to citát z *Babičky*, ale zastaralé tvary těchto slov se v ní vyskytují. Tato věta názorně ilustruje zastaralost, ale i srozumitelnost jazyka *Babičky*.

Ještě jednou a na závěr musíme zdůraznit vysoký podíl mluvenosti v jazyce *Babičky*. A právě ten se podílí na stálé živosti jejího jazyka.

Přílohy

Příloha číslo 1

Přechodníky, celková frekvence 550 tvarů:

bera 2	hledající 1	krájejíc 1
berouc 8	hodíc 1	kříkna 1
běžíc 2	houpající se 1	lehajíc 3
bloudě 1	hrozíc 1	lezouce 1
brodic 1	chechtajíc se 1	maje 1
bruče 1	chovajíc 1	majíc(e) 6/2
častujíc 1	chtě 3	mlče 2
čekající 1	chtíc(e) 1/3	mluvě 2
dávaje 1	chvále 1	mluvíc(e) 1/1
dávajíc(e)1/1	chválíce 1	modlíc(e) se 1/2
dívaje 3	chytajíc 1	mysle 2
dívajíc(e) 6/4	jda 3	myslíce 3
divě se 1	jdouc(e) 5/4	mžikna 1
dočtouc 1	jmenujíc 1	mžouraje 1
dokládajíc 2	jsa 3	nahlídnouc 1
dokončíc 1	jsouc(e)5/3	nahlížejeíc(e) 1/1
doložíc 1	kejhajíc 1	namítajíc 1
dořekši 1	klada 1	napomínajíc 1
doslovíc 1	kladouc 8	nasnídavše 1
dostavši 1	klečíc 2	navštívivše 1
dovtípíc 1	klepajíc 1	nedbaje 1
drže 2	klepnouc 2	nedbajíc 1
držíce 2	kráčejeíc 2	nechaje 1

nechajíc 1	oprašujíc 1	postaviv 1
nechtě 1	otáčeje 1	potkaje 1
nechtíc 1	otoče 1	povídaje 3
nemeškajíc 1	oznamujíc 1	povídajíce 1
nemohouc(e)1/2	plačíc 2	povoněvši 1
nemohši 1	planouc 1	povytáhnouc 1
neohlížejí 1	plazíce 2	pozdravíce 1
nepomyšlíc 1	pobídnouc 1	pozdvihnouc 2
nepouživši 1	pobízejí 2	pozlacujíce 1
nepoznaje 1	počítajíc 1	poznajíc 2
nepřemýšlejíce 1	podávaje 5	poznavše 1
neříkaje 1	podávajíc(e) 3/1	pravíc 4
neříkajíc 1	podavši 1	probudíc 1
nesouc(e) 4/1	podeprouc 2	prohledávajíce 1
nespouštějí 1	podívajíc se 1	prohlížejí(e) 1/1
netroufaje 1	podpíraje 1	prolízaje 1
netušíc 1	pohleděv 1	proplétajíc 1
nevěda 1	pohleděvši 1	prosíc(e) 1/1
nevidouc 1	pohlídnouc 1	prostřevši 1
nutíc 1	pohrávaje 1	prozpevujíc 1
objav 1	pohroze 1	předkládajíce 1
obraceje 2	pochválíc 1	představujíce 2
obracejí 1	pojízďeje 1	přehlédnouc 1
obrátil 5	pokloníc se 1	přehlídnouc 1
odebírají 1	poklonivši 1	přehlížeje 2
odhlídají 1	pokřikujíce 1	přejíc 1
odcházeje 1	pokynuvši 1	překládajíce 1
odcházejíc(e) 2/1	políbíc 1	příběhše 1
odkazují 1	položíc 4	přičítajíc 1
odletujíce 1	položivši 1	přicházeje 1
odložíc 1	pomodlivše 1	přicházejíc(e) 2/1
odplivnouc 1	pomyšlíc 1	přijda 1
odpovídají 1	popadna 2	přijdouc(e) 2/1
odstrkují 1	poroučejíce se 1	přikazují 1
ohlídají 1	posílají 1	přikývnouc 1
omlouvají 1	poslouchají(e) 3/3	přinášejíc 1

přinesouc 1	spěchajíc 1	vcházejíc 1
přisedna 1	spolčující se 1	vida 7
přistoupíc 1	spustíc 1	vidě 1
přistoupna 1	stavě 1	vidouc(e) 11/5
přistoupnouc 1	stelouce 1	vítajíc(e) 2/1
přišedši 1	stěžujíc 1	volaje 2
přitulíc se 1	stojíc(e) 1/1	volajíc 3
přivinouc 1	šeptaje 1	vracejíc 1
ptaje se 2	šeptajíc(e) 1/1	vstanouc 2
ptajíc se 3	šňupna si 1	vstávaje 1
rovnajíc 1	štípna 1	vstávajíc 1
rozkládajíc 1	štkajíc 1	vstavši 1
rozkrajujíc 1	těšíc 2	vstoupivši 1
rozloučivše se 1	tleskaje 1	vtiskujíc 1
rozpomenouc se 1	točíce 2	vyhoupnuvše 1
rozprchnuvše 1	trhaje 1	vyjmouc 1
říkajíc 3	třesouc 1	vymlouvaje se 1
řka 12	tulíc 1	vypravujíc 1
řkouc(e) 25/1	udělajíc 1	vyprázdňiv 1
sahajíc 1	udělavši 1	vyprovázejíc 1
sázejíc 1	ujišťujíc 1	vyrstřkujíc 1
sbírajíce 1	ukazujíc(e) 10/1	vytáhna 1
sedajíc 2	umlnouc 1	vytáhnuvši 1
sedíce 1	unášejíce 1	vytahujíc 1
sednouc 1	usednouc 1	vyučiv se 1
sesbírajíc 1	usmávši 1	vyzvídajíc 1
sestávajíc 1	usmívajíc se 2	vzavši 1
schovajíc 1	utíkajíc 2	vzdychnouc 1
schovávajíc 1	utírajíc 1	vzkřísíc 1
schválíc 1	uvázav 1	vzpomena 1
skákajíc 1	uvolujíc se 1	vzpomínajíce 1
slyše 3	věda 1	zabalujíc 1
slyšíc(e) 3/4	vědouc(e) 1/1	začínaje 1
slze 17	veselíce se 1	zahrozíc 1
smekaje 1	vezmouc 2	zaklepavši 1
spatřivše 1	vcházeje 1	zakrotíc 1

zanechajíc 1	zasvěcujíc 1	zhlídnouc 1
zapomenouc	zatoče 4	zkoumajíc 1
zardíce se 1	zavírajíc 1	znajíce 1
zasílajíc 1	zblednouc 1	zpívaje 2
zaslechnouc 4	zdržujíc 1	zpívajíce 5
zastavíc 1	zdvihnouce 1	ženouce

Příloha č. 2

Seznam jmenných tvarů, celkové množství tvarů 398:

blažena 1	mrtvo 1	obtížena 1
blaženy 1	nabita 2	oděn 1
bleda 1	nabito 1	oděna 1
bledi 1	nadepsán 1	odsouzen 1
cvičen 1	nahromaděno 1	odtisknut 1
čista 1	napečeny 1	oduševněna 1
divno 2	naplněny 1	odveden 1
dlužen 2	natažen 1	ochočeny 1
hodna 1	naučena 1	okrášlen 1
hodni 1	nemocen 2	omámena 1
hodny 1	neomalen 1	omámeny 1
hotov 1	nepotěšena 1	omráčení 21
hotova 3	nepozorován 1	opatřena 1
hotovu 1	nespravedliv 1	opraven 1
hotovy 3	nevyvinuta 1	ořizeni 1
chudi 1	obaleny 1	otlučena 1
churav 1	obdarování 1	otočeny 1
lacino 1	obdařen 1	ověšen 2
lačni 1	obětován 1	ozářen 1
mil 2	obeznámena 1	ozdoben 1
milo 12	obklopen 1	plny 1
míněno 1	obklopeno 1	podělen 1
mrtev 1	obráceny 2	podiven 1
mrtva 1	obtisknut 1	podiveni 1

podoben 2	rovny 1	svázána 1
podobna 1	rozcuchány 1	svěřeno 1
podobno 1	rozjařen 1	svoboden 3
pohaněn 1	rozloženo 1	šťasten 3
pohnut 1	roznešena 2	šťastna 9
pohroužena 1	rozprostřen 1	šťastni 1
pohřbeny 1	rozryta 1	tichy 1
pohřženy 1	roztancován 1	trestán 1
pochováni 1	roztaženy 1	trestáni 1
pochválen 5	roztřískány 1	učeno 1
pokryt 1	roztříštěna 1	učesán 1
pokryta 1	samotna 1	učiněn 1
polekán 1	sčesán 1	udělána 1
polepena 1	shromáždění 1	uděláno 1
popuzena 1	schován 1	udiven 1
poraněn 1	schována 3	uchystán 1
porážena 1	schválena 1	uchystáno 1
porouchán 1	složeny 1	ukončeno 1
potáhnuta 1	slýcháno 1	ukryt 1
potěšena 3	smutna 1	ukryto 1
potřebna 1	smutno 1	umdlen 1
povděčna 3	snědeny 1	umyto 1
povědom 1	souzen 1	unešeno 1
povědoma 1	spáleny 1	upokojen 1
povědomo 1	spokojen 4	upokojeny 1
prázdna 1	spokojena 3	upřeny 2
provázena 1	spokojeny 1	uražen 1
přidělána 1	spořádán 1	urovnány 1
přichystán 2	spraveni 1	uschována 1
přichystána 1	spřáteleni 1	uspořádáno 1
přichystáno 2	srozuměna 1	ustanovena 1
přijata 1	srozuměny 1	ustrojen 2
přilepen 1	starostliva 1	ustrojena 3
přistrojena 1	stísnění 1	ustrojeni 2
přístupen 1	strakato 1	ustrojeny 1
přítomen 1	stráveno 1	ustřihány 1

utrápena 1	vyrovnány 1	zavřeny 1
uvedeno 1	vysázeno 1	zbořen 1
uvity 1	vyslýchána 1	zdráv 2
uzavíráno 1	vystavěn 1	zdráva 10
uzavírány 1	vysvěcen 1	zdrávi 5
vědomi 1	vytrženi 1	zdviženy 1
vinen 4	vzdálen 1	zedrán 1
vinna 2	vzdálení 1	zkaleny 1
vkořeněna 1	zabit 2	zleknuty 1
vložen 1	zabita 1	zmámen 1
vráceno 1	zahaleny 1	změněna 1
vtěsněna 1	zahrabán 1	zmeškáno 1
vybráno 1	zakalena 1	známa 1
vyfintěn 1	zakryta 1	známo 1
vyhráno 2	zakryto 1	zotaveno 1
vyhrnuty 1	zamračen 1	zproštěna 1
vyjednáno 1	zamyšlen 1	způsobena 1
vyjeven 1	zaopatřeny 1	zřízena 1
vykázáno 1	zaplavena 1	ztracena 3
vyložen 1	zaražena 1	žádostiv 1
vyložena 2	zaraženy 1	živ 1
vyloženy 1	zařízeno 1	živa 13
vymalována 1	zasycen 1	živi 3
vypíchán 1	zataveno 1	živy 1
vypočteno 1	zatočeny 1	žíznivi 1
vypsán 2	zavěšena 1	
vyroněny 1	zavražděn 1	

Příloha číslo 3

Výskyty příklonky -li, celkem 99:

brzo-li 2	budeš-li 1	budu-li 1
bude-li 3	budete-li 1	byla-li 3
budeme-li 1	budou-li 1	byli-li 3

bylo-li 3	mohla-li 1	přijde-li 1
dá-li 6	najdeš-li 1	přijdeš-li 2
dostaneš-li 1	nebude-li 3	půjdu-li 1
dostanou-li 1	nebudeš-li 1	slyšela-li 1
chce-li 2	nechtěly-li 1	šla-li 2
chceš-li 4	nejede-li 1	tretilo-li 1
chcete-li 2	nejsi-li 1	uměla-li 1
chtějí-li 2	ne-li 2	umí-li 1
je-li 6	nemá-li 2	ví-li 3
jsem-li 1	nemáš-li 1	víš-li 2
jsou-li 1	není-li 4	víte-li 1
má-li 10	nepřeje-li 1	vyprovodí-li 1
mluvívalo-li 1	nepřivedu-li 1	
mnoho-li 4	pravím-li 2	

Příloha číslo 4

Verba dicendi:

děkovat	odmlčet se	pravit
dít/dí	odpovědět	prohodit
dodat	odpovídat	promluvit
dokládat	odříkávat	prosit
doložit	odseknout	přát
dořict	okřikovat	přikazovat
doslovit	oslovit	přisvědčit
dosvědčit	ozvat se	přišeptat
hovořit	ozývat se	přivolat
křičet	pobízet	ptát se
loučit se	poděkovat	rozkazovat
mínit	pohovořit	říci
mlčet	pokračovat	říkati
mluvit	pošeptávat	říkávat
namítat	poučovat	svolat
namítnout	povědět	šeptat
naříkat	povídat	škemrat

upejpat se	vypravovat	zmínit se
volat	zamlčet	zvěstovat
vyčítat	zašeptat	zvolat
vykřikovat	zavolat	žalovat
vypovědět	zeptat se	

Příloha číslo 5

Silně jsou označeny výskyty, které mají nejvyšší frekvenci.

mluvené a neutrální		knižní	
asi	25	as	5
ale	763	avšak	6
naříkat	13	bědovat	3
kopec	9	vrch	35
alespoň	10	aspoň	1
i když	2	ačkoliv/ačkoli	12/0
anebo	17	aneb	21
jestli	61	zdali/zda	13/0
strach	32	bázeň	2
pozorně	1	bedlivě	1
špatný	4	bídný (živobyť)	2
krk	20	hrdlo	3
<i>vzala okolo krku kdyby tu i o krk šlo mám své jho na krku dostat Mílu z krku</i>	5	<i>děvčeti vážne hlas v hrdle Němec křičel, co hrdla měl hrdlo měla jak stažené výskali z plného hrdla</i>	
chlíva/chlívek	10	chléva	1
jabko	1	jablko	8
už	163	již	126
hodně	9	velice	16
tatínek	33	otec	78
táta	7	pan otec	81
tatík	45		
máma	144	matka/matce	133
mamička	7		
maminka	21		
děvče/děvčátko	176	dívka	0
holka	32	dívčička	1

abysme	0	abychom	12
pusa/huba	0/7	ústa	21
který	254	jež	135
chleba	25	chléb	18
líp	8	lépe	17
brečet	0	plakat	47
dopis	0	list/psaní/psaníčko	33/3
postel	5	lože	18
protože	18	neboť	42
blízko	1	nedaleko	6
zlobit se	3	hněvat se	12
protože	18	poněvadž	19
obličej	1	tvář	80
		líce	7
pořád	5	ustavičně	11
		stále	0
koukat se	19	dívat se	9
		hledět	10

Literatura

ČERNÝ, Václav
1963 *Knížka o Babičce* (Praha: Lidová demokracie)

ČESKÝ JAZYKOVÝ ATLAS 1–5
2002–2004 *Český jazykový atlas*. Zpracoval Jan Balhar et al. (Praha: Academia)

DEJMEK, Bohumír
1987 *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové: hláskosloví a morfologie* (Hradec Králové: Pedagogická fakulta)

NĚMCOVÁ, Božena:
1951 *Babička* (Praha: Orbis)

Software

MONOCONC PRO VERSION 2,2
(Software, pomocí kterého byly zpracovány konkordance *Babičky*)

NFGRAM

(Software, pomocí kterého byly zpracovány bigramy *Babičky*)

OXFORD WORDSMITH TOOLS 4.0

PhDr. Věra Schmiedtová, Univerzita Karlova, Praha